

Баран Б.М.

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ДИСТРИКТІ ГАЛИЧИНА 1941–1944 РР.

У статті проаналізовано роль соціально економічної діяльності Греко-католицької церкви в Дистрикті Галичина протягом 1941–1944 рр. під впливом соціальних трансформацій. Методологія дослідження базується на принципах історизму, системності та науковості, а також ґрунтується на комплексному застосуванні загальнонаукових методів (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-системний, історико-типологічний) методів. Наукова новизна полягає в тому, що з-поміж інших досліджень діяльності Греко-католицької церкви в Дистрикті Галичина у вищезазначений період не розглядався соціально-економічний складник. Науковці приділяли увагу політичним і націєтворчим засадам ГКЦ, децю побіжно звертали увагу на соціальний аспект. У статті використано невідомі раніше документи й виконано аналіз праць науковців останніх років.

Автор публікації встановлює, що ситуація, у якій опинилося населення Східної Галичини при переході від однієї тоталітарної системи до іншої, супроводжувалося значними соціальними трансформаціями. Простежено впливовість Греко-католицької церкви в Східній Галичині з-поміж інших церков та світських організацій та товариств. Досліджено впливу церкви на національну свідомість, моральні засади, національно-політичну ідеологію, культурно-просвітницьку діяльність і соціально-економічну належність, що дає можливість з'ясувати вагомість її становища серед українського населення краю та великий духовний потенціал. Вивчення ролі ГКЦ в Другій світовій війні дасть змогу здійснити певну трансформацію отриманих результатів з огляду на сучасність.

З огляду на сукупність проблем, пов'язаних із подіями Другої світової війни та їх наслідками, ГКЦ вдалося в певною мірою стабілізувати ситуацію, що склалася в Східній Галичині в зазначений період.

Ключові слова: Греко-католицька церква, Дистрикт Галичина, окупація, суспільні трансформації.

Треба нам випросити для всіх братів наших і для нас усіх ласку правдивої і щирої любови до Батьківщини і всіх тих ласк, яких нам дуже треба в люті і сумні часи світової війни

Андрей Шептицький

Постановка проблеми. Особливий інтерес для дослідження становить період 1939–1945 рр., який не лише характеризується складними політичними обставинами Другої світової війни, а й дає можливість простежити взаємовплив тоталітарних структур, як радянської, так і нацистської, на релігійні організації. Усебічний і глибокий аналіз відносин державної влади із церквою у вищезазначений період сприятиме подоланню тієї складної ситуації, яка пов'язана з міжконфесійними суперечками в сучасності. Урахування реального історичного досвіду, як позитивного, так і негативного, сприятиме подоланню цієї ситуації, допоможе уникнути численних помилок при виробленні державних законодавчих актів, що покликані регулювати діяльність релігійних організацій.

Наприкінці червня 1941 року населення західних областей України опиняється під владою Третього Рейху, регіон зазнає адміністративного поділу за рішенням окупаційної влади, у цих непростих обставинах саме Греко-католицька церква (далі – ГКЦ) стає однією з важливих інституцій українського населення краю. Виклики, що постали перед духівництвом і народом, були викликані різними аспектами, досить гостро стояло питання соціально-економічної стабілізації, за умови якої створювалася можливість відстоювати свої права й ідентичність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окреслена нами тема не має чіткого аналізу з боку вітчизняних дослідників, вони лише побіжно висвітлювали певні аспекти тематики. Варті

нашої уваги праці таких авторів як Оксана Сурмач, де дослідниця висвітлює духовну, політичну на націєтворчу діяльність ГКЦ в умовах німецької окупації 1941–1944 рр. [9]. Цікаві думки наводять у статті й Олександр Лисенко про становище церкви в Україні в роки Другої світової війни [3]. Досить ґрунтовною та змістовною є праця українського дослідника повсякдення Володимира Старки про життя західноукраїнського села в умовах суспільних трансформацій при переході від одного тоталітарного режиму до іншого [8]. Варто також відзначити й статтю Василя Марчука, у якій автор аналізує діяльність ГКЦ в умовах німецького й радянського тоталітаризму 1941–1946 рр. [4]. Цікавими для нас також є також документи Центрального державного архіву України в місті Львові [10; 11; 12].

Постановка завдання. Метою статті є проаналізувати, як при змінах тоталітарних режимів Греко-католицька церква залишалася як одна з провідних соціально-економічних інституцій Дистрикту Галичина; з'ясувати, які виклики стояли перед очільником церкви митрополитом Андреем Шептицьким і духовенством у цілому.

Виклад основного матеріалу дослідження. З початком Німецько-Радянського протистояння 22 червня 1941 року й до вересня цього ж року не лише західноукраїнські землі, а й велика частина України перебувала під німецькою окупацією. Після захоплення українських земель військами вермахту та запровадження в них окупаційного режиму передбачало створення колоній, адміністративне розділення України на чотири частини: Дистрикт Галичина, Трансністрія, Райхскомісаріат Україна та прифронтові території. Управління цими територіями здійснювалося за допомогою терору й силових методів. Певна частина українців була вивезена на роботу до Німеччини, проте ці заходи мали місце вже в подальший період нацистської окупації. Для успішного завершення «блискавичної війни» німецьке командування намагалося забезпечити прихильність місцевого населення. Як зазначала нацистка пропаганда, визволення українських земель від більшовиків було можливим лише з приходом німецьких військ. Для розповсюдження зазначеної ідеї посеред місцевого населення проводилася активна агітація [8, с. 65].

Після окупації німецькими військами українських земель зазнала змін і релігійна ситуація. Згідно з твердженням О. Лисенка, німецька окупаційна адміністрація вважала за необхідне взяти до уваги релігійні настрої місцевого насе-

лення [3, с. 75]. Варто зазначити, що німецькими спецслужбами перед початком війни була ретельно вивчена релігійна ситуація на українських землях. Оперуючи зібраною інформацією про незадоволення політикою радянської влади щодо ГКЦ, а про це ми дізнаємося зі звітів парафій до шематизму, у яких зазначається таке: зокрема, у селі Івачів Горішній Тернопільського деканату о. Микола Салій пише: «Порохіяльне поле забрали, і спочатку роздали селенам, а згодом, коли створили колгосп, передали туди» [12, арк. 35]. Такі випадки були не поодиноким, а мали систематичний характер. Окупаційна німецька адміністрація зрозуміла, що може зіграти на почуттях людей, які були позбавлені можливості вільно сповідувати свою релігію та впорядковувати своїм господарським життям. Відповідно до вказівок вищого керівництва Третього Рейху, на початкових етапах окупації не варто показувати справжніх намірів, а всіляко переконувати, що вони прийшли з «добрими намірами» [6, с. 146]. Таким чином, значна частина духовенства ГКЦ повірила, що з приходом німецької адміністрації створилися передумови для розвитку церкви.

Для подальшого ведення війни німецьке керівництво вважало за необхідність забезпечити сприятливе й миролюбне ставлення до себе з боку українців. Німецька окупаційна адміністрація одразу не розкривала своїх справжніх намірів щодо українських земель, а старалася всіма можливими засобами завоювати приязнь місцевого населення. На думку гітлерівців, засобом ідеологічного впливу на місцеве населення Східної Галичини мала стати ГКЦ. Чітку політику німецьких окупантів охарактеризував нарком НКВС УРСР В. Сергієнко, який у доповідній записці на ім'я Микити Хрущова зазначав: «На початку свого панування німці приглядалися до обставин, вивчали церковну ініціативу, з яких би кіл вона не виходила, підтримували, але обережно спрямовували у вигідному для себе руслі» [2, с. 64].

У середині липня 1941 р. преса Галичини опублікувала «Послання митрополита до духовенства про організацію парохії і громади», у якому зазначалися роль парохів у той важкий період: «На першому місці треба подбати про родини й добро арештованих і вивезених більшовиками вірних. Їх родинам належить поміч, яку мусить душпастир радо й сам уділити, й так зорганізувати, щоб вдовицям, сиротам або жінкам і дітям, що на довгий час позбавлені опіки батька й мужа, мають право жадати тієї опіки від церкви» [5, с. 170].

Як зазначає дослідник Володимир Старка, посилаючись на пресу, що виходила в Дистрикті Галичина під час німецької окупації, саме з настанням літа 1941 року радянська влада провела нагальний збір податків, а в деяких селах і на перерід. Ці заходи призвели до значного зuboжіння більшої частини населення Східної Галичини. З приходом німецьких військ селяни не орієнтувалися, що саме відбувається, і почали забирати з колгоспів майно, реманент у свої господарства, а також у деяких селах почали ділити землю між собою [9, с. 251]. Греко-католицька церква, усвідомлюючи цю не зовсім просту ситуацію, що склалася, не могла бути осторонь. Тому митрополит Андрей Шептицький звернувся з відозвою від 25 липня 1941 року до селян: «... селяни-хлібороби: німецька армія визволила Вас ... виконуйте точно розпорядження голів Ваших сілрад (війтів) і Німецької армії. Ваші найближчі обов'язки: Політь, сапайте та нищьте бур'ян у картоплі, буряк та ін.» [9, с. 252].

ГКЦ ніколи не була колаборантом, тим більш союзником нацизму, незважаючи на твердження радянської історіографії й офіційної пропаганди комуністичного режиму. Подяка німецьким військам за звільнення від більшовицького режиму була зумовлена завершенням масових репресій і депортацій органами НКВС при відступі радянських військ. Проголошення Акта відновлення Української держави 30 червня 1941 року населення краю зустріло з великим піднесенням і надіями на краще майбутнє. Ці настрої простежуються в посланні митрополита А. Шептицького до духовенства та віруючих від 5 липня 1941 року, у якому зазначалося, що «на підвалинах солідарності й усильної праці всіх українців повстане соборна Україна не тільки як велике слово і ідея, а як живий, життєздатний, здоровий, могутній, державний організм, побудований жертвою життя одних, важкою працею, залізними зусиллями і трудами других» [12, с. 81].

Важливим обов'язком ГКЦ була також турбота й виховання підростаючого покоління. З червня по серпень 1941 року в м. Львові відкрито шість дитячих садків, вихованців яких у Святоюрському соборі привітав сам митрополит Андрей Шептицький. За ініціативи церкви дитячі «захоронки» були створені й у містах Золочеві та Збаражі [5, с. 170].

З осені 1941 року відносини між ГКЦ та німецьким командуванням почали загострюватися, коли останні показали свої справжні наміри

щодо українських національних сил і почали арешти й переслідування діячів ОУН. Видана в грудні того ж року німецькою канцелярією спеціальна інструкція «Про поведження з українським населенням», п'ятий пункт якої мав відношення до церкви. Там наголошувалося, що на території Дистрикту Галичина діяльність церков не забороняється, поки за ними не буде помічено участі в політичній діяльності [2, с. 65].

Наприкінці грудня 1941 року митрополит Андрей Шептицький в пастирському посланні «Як будувати Рідну Хату» осуджував тоталітарну політичну систему, а також однопартійне державне правління. Розуміючи недолугість будь-якої форми влади, А. Шептицький висловлювався за «природне право народу встановити собі форму влади, вибирати поміж різними формами: монархічною, олігархічною чи демократичною – зберігаючи собі ту участь у провідній частині, яку може виконувати виборами, себто голосуванням, а в деяких важливіших справах, так званим плебісцитом чи референдумами». У розумінні А. Шептицького влада – це насамперед «служіння публічному добру» [13, с. 15].

Саме «ідеалом нашого національного життя» є суверенна держава – «Рідна Хата», стверджував сам митрополит, який закликав увесь «український нарід», «щоби по наших силах спричинитись до здійснення цього ідеалу», боротьба за втілення в життя якого є «вимогою і виявом справжньої християнської свідомої людини» [13, с. 17].

Райхсканцелярія 29 січня 1942 року отримала лист від прибічників української національної ідеї, серед них був і митрополит Андрей Шептицький, який на той момент виконував функції голови Української Національної Ради у Львові. У листі стверджувалося, що поразка Радянського Союзу перед Третім Рейхом дає можливість Україні долучитися до європейської політичної системи, не висуваючи питання незалежності. Лист також зазначав, що український народ у Райхскомісаріаті Україна позбавлений можливості повною мірою розвивати національно-культурні та соціально-економічні прояви свого життя. Патріотично налаштована преса й товариства піддаються утискам, школи закриваються тощо [1, с. 137]. Варто зазначити, що подібні листи-звернення не впливали на політику німецького керівництва на окупованих землях.

У посланнях митрополит Андрей Шептицький засуджував репресивні акції та неправомірні

дії німецьких окупантів, закликаючи населення Східної Галичини зберігати національну гідність, з честю захищати свободу своєї родини та громади. Згодом у листі до папи Пія XII, надісланого в серпні 1942 року, А. Шептицький інформував про звірства нацистів на Сході. «Німецька влада, – наголошував він, – є злою, майже диявольською, то в небачене більшому ступені, ніж більшовицька влада». Митрополит не лише вказував на злочинні дії окупаційної адміністрації, а й окреслював необхідні заходи для фізичного порятунку народу й відновлення української державності [1, с. 139].

Митрополит Андрей Шептицький у пастирських листах до інших ієрархів церкви закликав, що у воєнний час потрібна національна єдність і злагода, яка має бути важливою умовою для побудови незалежної й сильної України. Ця думка як наріжний камінь згадується також у посланні митрополита від 5 липня 1941 року, де він зазначає, що Соборна Україна можлива тільки за умови солідарності та невсипущої праці всіх українців. Консолідація всіх національних сил в умовах війни можлива лише за умови релігійної єдності, до якої взивала вірних ГКЦ, саме це могло б стати духовною основою єдності [8, с. 65].

Райхскомісар України Е. Кох 1 червня 1942 року видав «Розпорядження про правні відносини релігійних організацій». Цей документ зобов'язував усі релігійні організації, що діяли на території України, зареєструватися протягом трьохмісячного терміну в райхскомісаріаті. Організації, які не зареєструвалися, визнавалися незаконними й такими, що підлягали розпуску.

Разом із тим була заборона церквам займатися будь-якою діяльністю, крім релігійної [2, с. 19]. Можемо припустити, що вищезазначене розпорядження, по суті, було програмою релігійної політики німецької окупаційної влади на території України протягом усього 1942 року.

У вирі складних подій у листопаді 1942 року митрополит проголосив пастирський лист «Не убий», у якому наголошувалося на недопустимості політичних убивств, також засуджувалося притягнення українських поліцаїв до репресивних дій [4, с. 66]. Митрополит Андрей Шептицький, а також уся львівська митрополія загалом спрямовували свої старання задля збереження структури й організації церкви, що в період німецької окупації було робити дуже складно. Це ми спостерігаємо в листі Митрополита до німецьких окупаційних властей. У листі від губернатора Дистрикту Галичина йшлося

про те, що в греко-католиків будуть конфіскувати бронзові дзвони в церквах, крім тих, що мають історичне значення, зроблені німецькими майстрами, і ті, що мають дуже музичний звук [10, арк. 60]. Також у листі о. Дениса Теліщука, пароха с. Потік, від 4 вересня 1942 року повідомляється, що він до 5 березня 1942 року був головою Українського центрального комітету в Рогатині. Бережанський Крайсгавтман Асбах наказував зандерцинстав і жандармерії стягати в Рогатині решту контингенту(податку). При тому арештовували багато людей, які вже здали контингент у розмірі 100% і більше, забрано в декого збіжжя до останнього зерна, навіть складеного на прожиток. Людей вивезено до примусових робіт, де вони голодували. На скарги отця до губернатора Бауера Асбах людей випустив, але священику порадив добровільно покинути головування [10, арк. 14].

Висновки. Друга світова війна стала трагедією для всього людства загалом і для України зокрема. Одним із поводитирів українського народу в цей непростий час стала ГКЦ, соціально-економічна діяльність якої підтримувала тисячі українців Східної Галичини і давала їм надію.

У своїй історії Греко-католицька церква пережила немало трагедій, ставши на захист українського національного життя, вона свідомо взяла на себе всі труднощі, котрі випадали на долю українського народу. Але найбільш жорстоких переслідувань вона зазнала саме в часи Другої світової війни, коли змушена була терпіти насадження нових порядків двома тоталітарними режимами.

Із самого початку приєднання Західної України до СРСР радянське керівництво прагнуло обмежити діяльність ГКЦ, хоча воно й змушене було зважати на значний авторитет Андрея Шептицького в народі і світі. Незважаючи на наступ на церкву, митрополит зумів організувати діяльність духівництва, підтримував український народ у численних пастирських посланнях.

Релігійна політика німецької окупаційної адміністрації змінювалася залежно від зміни суспільно-політичної ситуації загалом. Спершу окупанти хотіли скористатися авторитетом ГКЦ для насадження свого режиму, та подальше розгортання війни показало справжні наміри Третього Рейху щодо завойовних територій. З огляду на непрості обставини, що склалися, митрополит Андрей Шептицький і греко-католицьке духовенство з гідністю пройшли цей шлях, допомагаючи та настановляючи український народ.

Список літератури:

1. Баран С. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Мюнхен : Вернигора, 1947. 151 с.
2. Волошин Ю. Радянська влада і УГКЦ (1945–1946 рр.). *Український час*. 1994. № 1. С. 63–65.
3. Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни. *УІЖ*. 1995. № 3. С. 63–79.
4. Марчук В. (2000). Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризму (1941–1946 рр.). *Галичина*. 2000. № 4. С. 66–67.
5. Малик Я., Сурмач О. Преса про діяльність Української греко-католицької церкви в період німецької окупації. *Українська періодика: історія і сучасність*. 1999. С. 169–173.
6. о. Софрон Мудрий Нариси історії церкви в Україні. Рим : Українська Папська колегія Святого Йосафата, 1990. 296 с.
7. Реєнт О. УГКЦ і визвольний рух українського народу. *Історія України*. 1998. № 4. С. 1–5.
8. Старка В. Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах суспільних трансформацій 1939–1953 рр. : монографія. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2019. 550 с.
9. Сурмач О. Греко-католицька церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів : Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2001. 187 с.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДІАУЛ). Ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія м. Львова). Оп. 1р. Спр. 216. Арк. 60
11. ЦДІАУЛ. Ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія м. Львова). Оп. 1р. Спр. 111. Арк. 14
12. ЦДІАУЛ. Ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія м. Львова). Оп. 1р. Спр. 40. Арк. 35
13. Шептицький А., митрополит. Як будувати рідну хату? Митрополит Андрей Шептицький. Матеріали та документи (1865–1944) / за редакцією Ю.Я. Заборовського. 2-ге видання. Львів ; Івано-Франківськ : Олір, 1995. С. 70–104.

Baran V.M. SOCIO-ECONOMIC ACTIVITY OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH IN THE DISTRICT OF GALICIA 1941–1944

The article analyzes the role of socio-economic activity of the Greek Catholic Church in the District of Galicia during 1941–1944, under the influence of social transformations. The research methodology is based on the principles of historicism, systematization and scientificity, and is also based on the complex application of general scientific methods (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-systemic, historical-typological) methods. The scientific novelty is that, among other studies of the activities of the Greek Catholic Church in the District of Galicia in the above period, the socio-economic component was not considered. Scholars paid attention to the political and nation-building principles of the GCC, and paid some attention to the social aspect. The article uses previously unknown documents and analysis of the works of scientists in recent years.

The author of the publication establishes that the situation in which the population of Eastern Galicia found itself in the transition from one totalitarian system to another was accompanied by significant social transformations. The influence of the Greek Catholic Church in Eastern Galicia among other churches and secular organizations and societies is traced. The influence of the church on the national consciousness, moral principles, national-political ideology, cultural-educational activity and socio-economic affiliation is studied, it gives an opportunity to find out the significance of its position among the Ukrainian population of the region and great spiritual potential. The study of the role of the GCC in the Second World War will allow for a certain transformation of the obtained results in view of modernity.

Given the set of problems related to the events of the Second World War and their consequences, the Greek Catholic Church has managed to stabilize the situation in Eastern Galicia during this period.

Key words: *Greek Catholic Church, District of Galicia, occupation, social transformations.*